

УДК 343.9.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.48>

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖЕРТВ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ІНЦЕСТУ

Тіточка Т.І.,

кандидат юридичних наук,

докторант докторантури

Донецького державного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-5924-614X>

Тіточка Т.І. Особливості поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту.

В статті розглядаються особливості поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту. Вказується, що під час вивчення типології жертв насильницького інцесту необхідно враховувати наступні особливості: 1) біолого-психологічні особливості та типи жертв; 2) обставини, котрі передували/сприяли вчиненню насильницького акту; 3) поведінка жертви в момент вчинення насильницького акту та після нього. Встановлення вказаних особливостей надасть можливість більш повно та правильно класифікувати неповнолітніх жертв насильницького інцесту. Автор звертає увагу, що в загальному розумінні типи неповнолітніх жертв сексуальних кримінальних правопорушень різко не відрізняються від широкого загалу. При цьому типологія таких осіб дещо звужена за рахунок частого домінування певних особливостей, котрі провокують кримінального правопорушника на вчинення протиправного діяння. Наприклад, якщо особа прагне вчинити крадіжку або грабіж/розбій, жертва частіше за все відіграє другорядну роль, оскільки на перший план виходять обставини, які сприяють правопорушенню (темний час доби, відсутність сторонніх осіб тощо). У випадку насильницького інцесту або будь-якого іншого суспільно небезпечного діяння сексуального характеру мова увага акцентується саме на потерпілому як на «об'єкті бажання». Саме тому, кримінальний правопорушник зазвичай звертає увагу на два аспекти: біологічні особливості жертви та на психологічних особливостях (поведінкових реакціях). Вивчення статистики та судової практики дозволило підсумувати, що у більшості випадків такого роду кримінальне правопорушення вчиняється у відношенні малолітніх/неповнолітніх осіб, котрі мають привабливу зовнішність та пасивний тип поведінки (не прикладають надмірну кількість зусиль для захисту та попередження інцесту). Звертається увага, що провокація насильницького інцесту притаманна неповнолітнім більш старшого віку і обумовлена прагненням довести своїм близьким свою дорослість, сексуальність та готовність до статевих відносин. Часто такі жертви прагнуть відчувати себе бажаними, при цьому не розуміють наявності реальної загрози відчутти на собі протиправний сексуальний вплив, тим більше – з боку близького родича.

Ключові слова: інцест, жертва, неповнолітній, сексуальне насильство, статева свобода, кримінальне правопорушення.

Titochka T.I. Peculiarities of behavior of juvenile victims of violent incest.

The article considers the peculiarities of the behavior of juvenile victims of violent incest. It is indicated that the following features should be taken into account when studying the typology of victims of violent incest: 1) biological and psychological features and types of victims; 2) circumstances that preceded / contributed to the commission of the violent act; 3) the behavior of the victim at the time of the act of violence and after it. Establishing these features will provide an opportunity to more fully and correctly classify juvenile victims of violent incest. The author points out that in the general sense, the types of juvenile victims of sexual crimes do not differ sharply from the general public. At the same time, the typology of such persons is somewhat narrowed due to the frequent dominance of certain features that provoke the criminal offender to commit an illegal act. For example, if a person seeks to commit theft or robbery / robbery, the victim often plays a secondary role, as circumstances that contribute to the offense come to the fore (dark time of day, absence of outsiders, etc.). In the case of violent incest or any other socially dangerous act of a sexual nature, the language focuses on the victim as the «object of desire.» That is why the criminal offender usually pays attention to two aspects: the biological characteristics of the victim and the psychological characteristics (behavioral reactions). A study of statistics and jurisprudence concluded that in most cases this type of criminal offense is committed against juveniles who have an attractive appearance and passive behavior (do not make excessive efforts to protect and prevent incest). Attention is drawn to the fact that the provocation of violent incest is inherent in older minors and is due

to the desire to prove to their loved ones their adulthood, sexuality and readiness for sexual intercourse. Often such victims seek to feel wanted, but do not understand the real threat of experiencing illegal sexual influence, especially from a close relative.

Key words: incest, victim, juvenile, sexual violence, sexual freedom, criminal offense.

Постановка проблеми. Насильницький інцест на сьогоднішній день є одним із достатньо поширених видів кримінальних правопорушень, котрі вчиняються у відношенні неповнолітніх осіб. Це можна пояснити відсутністю сучасних кримінально-правових заходів та засобів реагування на такі діяння, а також відсутністю віктимологічних стратегій запобігання віктимній поведінці самих реальних та потенційних жертв. Варто звернути увагу на те, що віктимне запобігання сексуально небезпечній поведінці має враховувати особливості поведінки підлітків, котрі спровокували насильство у їх відношенні. Отже, пропонуємо зупинитись на цьому питанні більш детально.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідженню особливостей сексуального насильства приділяли увагу такі вчені, як І. О. Бандурка, І. Бретертон, О. І. Бугера, Д. О. Гнилицька, А. О. Джужа, М. О. Ковальова, С. С. Косенко, Л. Г. Козлюк, Л. В. Левицька, Т. Д. Лисько, А. С. Лукаш, Л. М. Ларченко, І. МакКрорі, О. Ю. Мошицька, С. П. Репецький, О. В. Синєокий, М. О. Семикіна, О. С. Рябчук, Е. Уотерс, С. В. Чмут, О. Б. Шигоніна, Т. Г. Шувалова та інші.

Метою цієї статті є визначення особливостей поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту.

Виклад основного матеріалу. Один із найвідоміших дослідників питань віктимології держав пострадянського простору Д. Рівман наводить широке коло критеріїв виокремлення типів жертв злочинів, наприклад, «залежно від ставлення жертв злочинів до злочинця, залежно від морально-психологічних ознак жертв, залежно від ступеня вини жертв та ін. Серед іншого, згаданий автор пропонує провести типологію жертв злочинів залежно від тяжкості злочинів, від яких вони постраждали. За цим критерієм можна виокремити жертв злочинів невеликої тяжкості, жертв злочинів середньої тяжкості, жертв тяжких злочинів та жертв особливо тяжких злочинів» [1, с. 52]. «За видами вчиненого злочину пропонується виокремити, наприклад, жертв вбивств, жертв тілесних ушкоджень, жертв зґвалтувань, жертв шахрайств і т. д.» [1, с. 53]. На нашу думку, до основних особливостей поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту необхідно віднести: 1) біолого-психологічні особливості та типи жертв; 2) обставини, котрі передували/сприяли вчиненню насильницького акту. Встановлення вказаних особливостей надасть можливість більш повно та правильно класифікувати неповнолітніх жертв насильницького інцесту.

Біолого-психологічні особливості та типи жертв. В загальному розумінні типи неповнолітніх жертв сексуальних кримінальних правопорушень різко не відрізняються від широкого загалу. При цьому типологія таких осіб дещо звужена за рахунок частого домінування певних особливостей, котрі провокують кримінального правопорушника на вчинення протиправного діяння. Наприклад, якщо особа прагне вчинити крадіжку або грабіж/розбій, жертва частіше за все відіграє другорядну роль, оскільки на перший план виходять обставини, які сприяють правопорушенню (темний час доби, відсутність сторонніх осіб тощо). У випадку насильницького інцесту або будь-якого іншого суспільно небезпечного діяння сексуального характеру мова увага акцентується саме на потерпілому як на «об'єкті бажання». Саме тому, кримінальний правопорушник зазвичай звертає увагу на два аспекти: біологічні особливості жертви та на психологічних особливостях (поведінкових реакціях). Вивчення статистики та судової практики дозволило нам підсумувати, що у більшості випадків такого роду кримінальне правопорушення вчиняється у відношенні малолітніх/неповнолітніх осіб, котрі мають привабливу зовнішність та пасивний тип поведінки (не прикладають надмірну кількість зусиль для захисту та попередження інцесту).

Отже, враховуючи вказане, до найбільш розповсюджених типів жертв насильницького інцесту необхідно віднести наступні: 1. *фізично приваблива жертва* – особа, котра за своїми зовнішніми даними, віком, іншими особливостями (у т.ч. – вадами) зовнішності відповідає сексуальним перевагам кримінального правопорушника; 2. *гендерно приваблива жертва* – особа, котра відповідає перевагам правопорушника за своєю статевою приналежністю; 3. *активна жертва* (у т.ч. – *жертва-провокатор*) – особа, котра своєю поведінкою (флірт, відвертий одяг тощо) «заохочує» сексуальні зазіхання кримінального правопорушника; 4. *пасивна жертва* – особа, котра усвідомлює вчинення у відношенні себе сексуального насильства та або взагалі не вчиняє дій, спрямованих на самозахист, або вчиняє їх не в повній мірі; 6. *жертва обставин* – особа, яка потерпіла від сексуального насильства через збіг певних обставин (алкогольна агресія правопорушника, відсутність інших осіб, котрі відповідали би перевагам правопорушника тощо).

Обставини, котрі передували/сприяли вчиненню насильницького акту. Частіше за все поведінку неповнолітньої жертви перед насильницьким актом можна поділити на три форми: відсутність

активності під час створення акту насильства (чисті жертви); активна участь у створенні ситуації насильства та безпосередня провокація. Пропонуємо розглянути ці форми детальніше.

1) відсутність активності під час створення акту насильства. «У даних випадках жертва аж ніяк не сприяє створенню ситуації насильства. Для розуміння цього необхідно знати концепцію «набутої (навченої) безпорадності», що була запропонована американським ученим Мартіном Селігманом і розвинута Леонор Вокер. Початок цієї концепції поклали досліди над тваринами. Група вчених проводила досліди над молодими собаками (цуценятами). Тварин помістили до просторої клітки, де замість підлоги була дротяна сітка. Через певні проміжки часу, незалежно від часу доби, через сітку пропускали струм і цуценята отримували слабкий електричний удар. Спочатку вони намагалися врятуватися від нього, розбігалися по різних кутках клітки, але ніякого порятунку не було і тварини отримували удар за ударом. З часом рухова активність тварин стала меншою, вони не реагували на електричні розряди як раніше. Поступово вони навчилися жити у даних умовах, майже не реагували на удари струмом навіть вночі, коли спали, або під час прийняття їжі, вони вже нікуди не втікали, тільки здригалися. Отже, М. Селігман припустив, що тварина, котра тривалий час зазнає неухильного покарання, навчається марності своїх зусиль, у неї виробляється набута (навчена) безпорадність. На думку вченого, це відбувається тому, що тварина визнає повну незалежність між своєю поведінкою, спрямованою на порятунок, і наслідками цієї поведінки – що б не робилося, усе виявляється безрезультатним. Дану модель на тваринах було покладено в основу подальших досліджень, що внесли ряд уточнень у розуміння процесу виникнення набутої безпорадності у людей. Зокрема, з'ясувалося, що результат навчання залежить не тільки від того, що людина переконується у своїй нездатності вплинути на дану ситуацію, вирішити конкретну задачу, але і від сподівань, що сформувалися в минулому досвіді. Дуже багато залежить від того, чи вважає людина дану задачу взагалі неможливою до розв'язання, чи думає, що вирішити задачу не під силу тільки їй. Набута безпорадність розвивається тільки в останньому випадку» [2]. Проведене дослідження доводить те, що часто неповнолітня жертва (під час першого кримінально протиправного епізоду) не намагається уникнути сексуального насильства, вважаючи, що в умовах, в яких насильником є її близький родич це майже неможливо, оскільки вона знаходиться в обмежених просторових умовах. Якщо таке насильство є регулярним, то минулий досвід, в якому вона не змогла чинити адекватний та достатній опір сприяє її пасивній віктимізації.

«Таким чином, набуття безпорадності відбувається за наявності таких факторів: людина не має попереднього досвіду вирішення складних задач; у неї сформовано недостатній рівень потреби в пошуку виходу із складної ситуації; людина вважає, що з даною задачею справиться будь-хто, рівний їй (за фізичними, психологічними й іншими даними), але не вона сама. Набута безпорадність призводить до того, що людина, потрапивши у «звичну» ситуацію жертви, практично нічого не робить для зміни положення, що сформувалось. Особа, у якої спостерігається навчена безпорадність, у повсякденному житті поводить трохи інакше від інших. Ця відмінність виявляється в тім, що вона вважає: «я все одно не зможу, так навіщо ж робити?», і при виявленні небезпеки для себе не завжди шукає вихід для порятунку. У даної людини спостерігається комплекс невдахи, що й перешкоджає мобілізації всіх її ресурсів для зміни як конкретної ситуації, так і стану справ у цілому. Саме такого роду люди і стають частіше жертвами. Але в даному випадку не можна стверджувати, що жертва – це людина, у якої спостерігається набута безпорадність, тому що наявність зазначеного фактора не є обов'язковим чинником для того, щоб людина стала жертвою. І все ж таки, застосовуючи концепцію «набутої безпорадності» для з'ясування процесу віктимізації (набуття ролі жертви) осіб, що страждають від насильства, ми можемо тепер краще зрозуміти дану ситуацію» [2]. Вказане в повній мірі стосується саме неповнолітніх осіб. Не до кінця сформована система цінностей та поглядів на життя призводить до виникнення певних підліткових комплексів, котрі заважають дитині своєчасно звернутись за допомогою або до близької людини, або у випадку ігнорування з боку останньої – до правоохоронних органів. До того ж підліток в ситуації агресії з боку члена родини часто не може адекватно оцінювати ситуацію через свій вік, розумові особливості або стресову ситуацію. Саме тому, такі діти сприяють насильницькому інцесту лише своєю пасивною поведінкою.

«Варто звернути увагу на те, що якщо особистість хоча б один раз повірить, що не може контролювати того, що відбувається з нею, то пізніше їй буває надзвичайно важко знову повірити у свою спроможність впливати на ситуацію, навіть якщо вона одержує позитивні результати власних більш пізніх спроб повернення контролю над ситуацією. Це твердження є істотним для розуміння причин, чому жінки, котрі страждають від насильства, не намагаються звільнитися від відносин, у яких чоловік знущується з них. Якщо жінка один раз повірить у свою безпорадність, усе її сприйняття ситуації наповнюється цим переконанням, у результаті – жінка стає безпомічною і пасивною. Тому їй здається, що бездіяльність у поведінці осіб, котрі страждають від насильства, є аналогічною пасивній рефлексії у поведінці собак з дослідів М. Селігмана. Почуття неможливості втечі від одного нападу поширюється в таких осіб на почуття неможливості втечі від агресора взагалі. Почуття безпорадності має

негативний вплив на здатність людини до вирішення проблем. Проігнорувати цим переконанням, жертви насильства стають наче «сліпими» щодо можливостей своїх подальших дій. Люди, що відчувають свою безпорадність, широко вірять, що не мають ніякої можливості впливу на ймовірність успіху чи поразки в справах, що є для них важливими. Жертви, переконані в тім, що насильство є їхнім життєвим шляхом, вважають, що вони ніяк не можуть вплинути на ситуацію» [2]. «Американським психотерапевтом Дж. Рейнуотер розроблено трохи інший, досить раціональний, підхід до пояснення причин поведінки людини, що призводять її до стану жертви. Так, Дж. Рейнуотер вважає, що кожна людина у своєму житті займається самопрограмуванням. Від того, як кожен програмує самого себе, залежить його подальша поведінка в тій чи іншій ситуації. Якщо людина протягом усього життя втлумачувала самій собі, що вона невдаха, і що всі можливі й неможливі нещастя відбудуться саме з нею, то вона з найбільшим ступенем ймовірності може стати жертвою. Іншими словами, людина свідомо підвищує свою віктимність» [2]. Ми не в повній мірі можемо погодитись із позицією вченого, особливо, якщо мова йде про неповнолітніх осіб. **Самопрограмування** – це достатньо тривалий процес роботи над собою, у результаті якого людина складає алгоритм свого життя, відштовхуючись від саморефлексії. Дитина протягом свого становлення проходить низку етапів самосприйняття та часто уявляє себе, ґрунтуючись на думках оточуючих, особливо – близьких родичів. Вона ще не в повній мірі здатна себе програмувати на сталу поведінку. Однак вплив оточуючих на самооцінку часто відіграє роль у ймовірності потрапляння у ситуацію з високим рівнем віктимності, у тому числі – насильницький інцест.

2) активна участь у створенні ситуації насильства. «Взаємозв'язок і взаємозумовленість особистості й негативної поведінки жертви насильства можна у певній мірі простежити на прикладі прояву деяких морально-психологічних рис у частини жертв. Домінуючими за стійкістю і значимістю в структурі морально-психологічного образу цих жертв були такі якості, як агресивність, деспотизм у відношенні до близьких, непоступливість, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, нерозбірливість у зав'язуванні знайомств тощо. Дану групу складають жертви насильства, загальними рисами яких є збудливість, вразливість, розгальмованість, слабкий вольовий контроль поведінки. Нерідко їм властиві асоціальність, педагогічна занедбаність, перекоханість уявлення про морально-етичні норми, раннє залучення до вживання спиртних напоїв, ранній початок статевого життя, вживання наркотиків. Ці жертви втягаються в ситуацію насильства через власну нерозважливу поведінку, яка сприяє виникненню ситуації насильства: агресивність, некритичність до своїх вчинків, зовнішньо звинувачувальні реакції, надмірну самовпевненість, завищену самооцінку, переоцінку власних можливостей під впливом неконтрольованих імпульсивних спонукань, низьку здатність до стриманості з орієнтацією на «хочу негайно», психологічний тиск на партнера, відсутність визнання провини на емоційному рівні» [2]. Це достатньо розповсюджений тип жертв, котрі обумовлюють вчинення насильницького інцесту своєю агресивно-сексуальною поведінкою, відвертим одягом, демонстрацією умовної готовності вступити у статевий контакт.

«Слабкість сформованості вольового контролю поведінки, та прогностичних здібностей не дозволяє таким людям вчасно усвідомити справжню небезпеку ситуації і вжити запобіжних заходів для її виправлення, а коли стан стає критичним, воля таких жертв, здатність опиратися виявляються зломленими активними і грубими діями нападника. Вживання алкоголю жертвою в більшості випадків призводить до того, що жертва втрачає здатність адекватної оцінки того, що відбувається, не може орієнтуватися в обстановці, адекватно чинити опір. Здатність логічно мислити і приймати правильні рішення в стані алкогольного сп'яніння зменшується. Вживання алкоголю навіть у невеликих дозах звільняє людину від деяких внутрішніх «гальм», людина може поводитися так, як вона не повелася б ніколи. В міру збільшення дози алкоголю людина стає нездатна оцінювати стан, у якому вона знаходиться, хоча сама є упевненою, що може контролювати ситуацію» [2]. Вживання алкоголю та наркотичних речовин звільняють неповнолітню особу від «гальм» моралі, що робить її свідомою жертвою насильницького акту.

3) безпосередня провокація. «У період до скоєння насильства поведінка жертви може бути різного ступеня усвідомленості; вона може не брати до уваги якісь деталі ситуації, що виникла, чи ставитися до них з підвищеною увагою, тобто діяти свідомо або несвідомо, ненавмисно або навмисно. Представлення поведінки жертви насильства в такій спосіб дає можливість припустити, що жертва, яка цілком усвідомлює свою поведінку, при цьому звертаючи увагу на всі незначні деталі, може свідомо провокувати скоєння акту насильства проти неї. Така усвідомлено-провокуюча поведінка може бути пояснена тим, що жертва прагне одержати яку-небудь вигоду для себе надалі (рентна установка, шантажна поведінка). Наприклад, «жертва» може вдаватися до свідомого провокування актів насильства з метою позбавлення житла іншого члена сім'ї, розлучення, поміщення до місць позбавлення волі, тощо. Така поведінка «жертви насильства» фактично є злочинною і, при більш глибокому аналізі, може трактуватися як злочин, переводячи «жертву» в розряд зловмисника. Виявлення справжніх (прихованих) мотивів такої форми поведінки – досить важке завдання, вирішити яке можливо тільки із

застосуванням спеціальних психологічних досліджень, спрямованих на встановлення ступеня усвідомленості дій жертви насильства, тому необхідно дану роботу проводити разом із фахівцем-психологом» [2]. Провокація насильницького інцесту притаманна неповнолітнім більш старшого віку і обумовлена прагненням довести своїм близьким свою дорослість, сексуальність та готовність до статевих відносин. Часто такі жертви прагнуть відчувати себе бажаними, при цьому не розуміють наявності реальної загрози відчуті на собі протиправний сексуальний вплив, тим більше – з боку близького родича.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що під неповнолітньою жертвою насильницького інцесту необхідно розуміти особу у віці до вісімнадцяти років, у відношенні якої її близьким родичем було вчинено кримінально протиправне насильницьке діяння, спрямоване проти її статевої свободи та статевої недоторканості без прямої згоди. До основних особливостей поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту необхідно віднести: 1) біолого-психологічні особливості та типи жертв; 2) обставини, котрі передували/сприяли вчиненню насильницького акту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ривман Д. Криминальная виктимология. СПб.: Питер, 2002. 304 с.
2. Медико-психологічний коментар для працівників правоохоронних органів щодо дій у випадках вчинення насильства у сім'ї. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/police_recomendations.pdf.